

Új történeti poétikák nyomai

Kisantal Tamás (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Kijárat, Budapest, 2009. 314 oldal*

Hartmut Rosa német szociológus néhány éve komoly visszhangot kiváltó könyvet jelentetett meg, melyben a modern kor időstruktúráját átfogó jelleggel kívánta értelmezni, és amellel érvelt, hogy a globalizációnak is nevezett korról a világ felgyorsulásának minőségileg új, számos korábbi tendenciát érvénytelenítő fázisába léptünk.¹ E tézis tükrében is érdemes szemügyre vennünk a történetírás jelenkori fejleményeit, konkrétan azt, hogy az elmúlt évtizedek során sűrűn jelentettek be tudományos fordulatokat, akárcsak (bár még szerénytelenebbül) páratlan innovációkat.² Miközben Rosa általános időelmélete e diszkurzív változások általános kontextusának megértéséhez járul hozzá, az innováció rendszeres hangsúlyozásának alighanem meglehetősen prózai oka is van, mégpedig a tudományos szférával szembeni elvárások és a kutatások finanszírozási bázisának átalakulása, konkrétan a pályázási kényszer jóval akutabbá válása – bár ez utóbbi is tekinthető a felgyorsulási folyamat részének, mivel a teljesítési ciklusok rövidüléséhez vezet.

A történettudományos fejlemények bemutatásakor a *Narratívák* sorozat nyolcadik, *Elbeszélés, kultúra, történelem* alcímű kötetének (többek között) irodalomtudományos műveltségű szerkesztője, Kisantal Tamás hangsúlyozza, hogy az újdonságok

bejelentésének gyakorisága a nyelvhasználat alapszintjén mindössze annyit jelent, hogy a történetírásról folytatott kortárs nemzetközi elméleti-reflexív diskurzusban „vissza-visszatérnek bizonyos jelzők, retorikai eszközök”.³ (9. old.) A kötet összesen tizenhárom tanulmányának általános kontextusát felvázolni igyekvő bevezetőjében Kisantal továbbá azt fejti ki, hogy a korábbiak tagadásának, túlhaladásának igénye úgy kap különös szerepet gyorsuló környezetben, hogy e részben összecsengő retorikákat széttartó irányokban alkalmazzák: a különféle önátpozicionálásokat és újragondolásokat lehetetlen tartalmilag egységes mozgalmként koncipiálni.

Nem csupán az elmozdulások alapvető iránya tűnik beazonosíthatatlannak, a történetírásban sok esetben inkább visszakanyarodásoknak lehetünk tanúi. A túllépés és a meghaladás rendszeres hangsúlyozásának fényében ez utóbbi módfelett ironikusnak tűnik. A meglehetősen absztrakt, műnyelven előadott és felülnézetből megfestett nagypanorámák, a braudeli *histoire totale* ígéretének kergetése helyett ismét gyakran kerül sor események, lokalítások, egyének (helyenként kétségkívül újszerű) elemzésére. (15. old.) Lionel Gossman kötetben szereplő „Anekdota és történelem” című inspiratív anekdotaelméleti és -történeti tanulmánya remekül illusztrálja a visszakanyarodás és újragondolás lehetőségeit. Gossman amellel foglal állást, hogy az intézményesített, konvencionizálódott és kreatív potenciálját nagyrészt elvesztő makrotörténeti beszédmóddal szemben az anekdota nemcsak általánosan elfogadott nézetekre épülhet, nemcsak azokat sűrítetheti össze és

¹ Rosa, H.: *Beschleunigung. Die Veränderung der Temporalstrukturen in der Moderne*. Frankfurt, 2005.

² A kultúratudományokban megfigyelhető fordulatok részletes (és talán legmélyenszántóbb) elemzésével szolgál: Bachmann-Medick, D.: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek, 2006.

³ Tudottnak tekintem, hogy Kisantal a leggazdagabb történetelméleti olvasókönyv szerkesztője: Gyurgyák János és Kisantal Tamás: *Történetelmélet I–II*. Budapest, 2006.

erősítheti meg, hanem meglepő, nyugtalanító és meghökkentő tudósításként újragondolásra is készíthet. Az oly gyakran lesajnált anekdoták ezért a nagyfokú narrativizáció, a rendszerező szemlélet, a totalizáció, az ideológiai értelmezés ellentéteiként is felfoghatók, könnyen megtehetőek alternatív történetek vagy akár kisszerű ellentörténetek kifejezésének eszközévé. (226. old.) Az anekdota lehetőségeinek gossmani átgondolása a történeti elbeszélés tudományos berkekbeli relegitimálódásának keretébe illeszthető – miközben (többek között eladási adatokból) az is tudható, hogy az elsősorban elemző jellegű történeti szövegek népszerűsége a modernitás időbeli csúcspontjakor se múlta felül a történeti elbeszélésekét.

A retorikai összecsengések, széttartó irányok és újragondolásra kihegyezett vizsszakanyarodások háttérében jelentős történetelméleti fejleményekre figyelhetünk fel. A különböző elméleti radikalizmusok meglátásai azonban sokszor alkalmazhatatlannak bizonyulnak, így egyes markáns történetelméleti szövegek posztulátumai és a domináns kutatói gyakorlatok között bevalottan továbbra is áthidalhatatlannak látszó szakadék tátong. Olyannyira, hogy a kötet egyik szerzője, Robert A. Rosenstone szerint a posztmodern történelem kezdeteit nem is a hagyományos történetírói művekben, hanem sokkal inkább hibrid jellegű filmekben ildomos keresnünk. Számomra meggyőző módon Kisantal Tamás ennek ellenére úgy foglal állást, hogy a történeti önreflexió egyértelműen jelentősebbé vált. Az elgondolt és bejelentett fordulatok, legalábbis közvetett módon, széles körben hatottak.⁴ (20. old.)

Ezen elméleti megfontolások nemcsak korábban szilárdnak tűnő történetírói kon-

venciókat kérdőjeleztek meg, hanem a modern történettudomány alapvető előfeltevéseit is megingatták. A konstruktivizmus befolyása látványosan megnövekedett: a tények konstruáltságának felismerésétől a történelem, a hagyomány vagy a nemzet feltalálásáig széles spektrumban hatnak konstruktivista elképzelések. Ez ideális környezetet teremtett a nagyobb elméleti tudatosság, az önreflexió és a metakritikus beszédmódok szélesebb körű meghonosodásának – és nem csak elméleti, módszertani, programatikus vagy a történészek által továbbra is előszeretettel létrehozott, megközelítéseiket retrospektíve legitimáló szövegekben (amilyen e kötetben Thomas V. Cohen az elbeszélés problémáját konkrét kutatói élményei alapján tárgyaló szöveg).

Sőt, a korábban domináns normatív tudománykép elbizonytalanodása a kísérleti felvetéseknek is tágasabb teret biztosít: Daniel S. Milo tanulmánya, az „Egy kísérleti történettudományért, avagy a vidám történettudomány” e jelenség feltérképezését nyújtja úgy, hogy a kísérletezés hat archetipusára kínál példákat. (56. old.) A „tárgyon vett erőszak” szerepe mellett Milo a szellem játékosságának nélkülözhetlensége mellett foglal állást. A szerző szerint ennek gyakorlati útja az „externalista logika” radikalizálása, a történész kívülálló pozíciójának felvállalásán túl a realizmus határain való átlépés lehetőségének kihasználása. (64. old.) Mivel a múltat eleve lehetetlen közvetlenül elérni, „a történésznek a feltételes módot kell alkalmaznia, amikor elgondolja” azt. Alapproblémává így az idézőjel nélküli valóság, a létezőnek elismert, de nem tisztelt múlt válik. (75. old.)

Úgy tűnik, az effajta játékosan szubverzív felvetések mellett a modern tudományos gyakorlatok (fogalom)történeti eredetének, sajátos előfeltevéseinek, módszertani preferenciáinak feltérképezésére komoly igény támadt. Ettől nem függetleníthető módon jelentősen megnövekedett az *intellectual history* presztízse. A kötet írásai közül ennek hatását mutatja az új historizmus

⁴ Ennek izgalmas példáját nyújtja az alábbi elemzés: Nagy-Csere, Á.: *A múltfeltárók esete a posztmodernnel. Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián könyvéről*. Betekintő, 2. évfolyam (2008) 2. sz. Elérhető: http://epa.oszk.hu/01200/01268/00006/nagy-csere_aron.htm. Utolsó letöltés: 2011. március 25.

egyik legfontosabb képviselőjének, Stephen Greenblattnak az irodalomfogalom jelentésének és használatának szentelt, Francis Bacon irodalomtörténeti elképzelései hosszú távú, bár sajnálatosan részleges továbbélését tematizáló érdekesítő tanulmánya („Mi az irodalomtörténet?”).⁵ Greenblatt szerint sok veszett azzal, hogy később a szavakból alkotott dolgok egész mezejével való foglalatoskodás csábító lehetőségénél az irodalom fogalmát jóval szűkebben értelmezték, azaz az irodalom modern történetei jellemzően időrendben előrehaladó, első-sorban okokat kereső, esztétikai ítéleteket kerülő, erősen lehatárolt területet átfogó művek. A greenblatti fogalomtörténeti elemzés ily módon korábban el nem jövő, de preferálandó jövők (azaz szélesebb alapokra helyezett kutatási programok) képeinek felvázolásához járul hozzá.

Az *intellectual history* olykor kifejezetten szuggesztív gyakorlata mellett a történetelméleti szövegekben is előtérbe látszanak kerülni nyelvfilozófiai kérdések. A reprezentáció, a médium és a jelentés egymással sok szálon összefüggő problematikája hangsúlyossá vált. A *Narratívák* 8. lapjain olvashatjuk például Stephen Bann reprezentációtörténeti fejtegetéseit („A történet mint preparátor”). Bann a reprezentáció problémájának modern történettudománybeli következetes mellőzése, azaz az életszerű reprezentáció, a „jelenlét ellenállhatatlan illúziója” (konvencionális felfogás szerint) ranke-i ideálja érdekli. Bann tanulmányai lapjain ezen ideál előzményeit és analógiáit boncolgatja. Azt mutatja ki, hogy miközben érett formájában a médium (a nyelv) tagadásában, a jelölő áttetszőségének fikciójában ölt testet, eközben az ilyesfajta beállítás beazonosítható nyelvi kódokat alkalmaz.

Eközben Aleida Assmann a kötetben szereplő lenyűgöző esszéisztikus áttekintése „az írástól a nyomokon át a hulladékig vezet”, és az emlékezet médiumainak szerepét úgy világítja meg, hogy a hozzájuk kapcsolódó kulturális elvárásokat, reményeket és resignációkat is szemléli. (159. old.). Assmann ezáltal médium és jelentés intim kapcsolatát historizálja.

Továbbá elfogadottabbá vált az irodalomelméleti eszköztár alkalmazása, mely a modern kori történetírás termékeinek gyümölcsöző vizsgálatát tette lehetővé. Ennek indikátoraként tekinthetünk például a sorozatcímbe is szereplő narratíva szó nagyszabású karrierjére.⁶ A *Narratívák* 8. írásai közül „A kultúrtörténet és a narrativitás kihívása” című tanulmányában Karen Halttunen direkt próbál szembenézni azzal a komoly kihívással, amelyet a narratív ábrázolás problémájának történettudományos felismerése jelent. Halttunen a fentebb idézett Milohoz hasonlóan a realizmushoz való „görcsös ragaszkodás” ellen emel szót. Konkrétan a kulturális ábrázolás „mesélő” módszereként vizsgál régebbi elbeszéléseket, különösen a 19. század bűnügyi regényeit, melyek a „gyilkosság mint rejtély” kulturális konstrukcióján alapultak és nyújtottak képzeletbeli megoldást a gyilkosságokkal kapcsolatos bizonytalanság modern liberális problémájára. (292. old.)

Ezzel párhuzamosan az újonnan intézményesülő (bár az antropológia modern trendjeihez, akárcsak a marxizmusban gyökerező hagyományokhoz sok szállal kötődő) *cultural studies* elgondolásai is komoly befolyásra tettek szert, jelentősen kitágítva a kultúra szó jelentését. Új kultúrtörténet-írásbeli perspektívák nyílnak meg, melyek részleges széttartását Roger Chartier és Richard Biernacki együttes itteni szerepeltetése megítélésem szerint kiválóan illusztr-

⁵ A új historizmusról lásd Pieters, J.: *Új historizmus: posztmodern történetírása a narratológia és a heterológia között*. Aetas, 18. évf. (2003) 3. sz. Elérhető: http://www.aetas.hu/2003_3/2003_3_5.htm#P1890_5705871. Utolsó letöltés: 2011. március 24.

⁶ A narratíva szó gyakori használata miatt is figyelemreméltó az alábbi munka: Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, 2009.

rálja. E két, egyaránt a könyv első részében megszólaló tudós ugyanis markánsan eltérő megközelítésmódot és értékítéleteket fogalmaz meg. Chartier kötetbe felvett írása, az 1989-es „A világ mint reprezentáció” az *Annales* hagyományait „kritikusan követve” a társadalmi megosztottság differenciáltabb megértése érdekében „a művek, a reprezentációk és a gyakorlatok” vizsgálatának elvégzését propagálja. (54. old.) A francia történész explicit célkitűzése a kulturális szokások és társadalmi különbségek új megvilágításba helyezése a kultúra olyasfajta társadalomtörténetének megírása által, mely a társadalmi közegek heterogenitásának feltérképezéséből indul ki – Chartier ugyanis amellet érvel, hogy miután a társadalmi totalitás leírásának ambíciójával szemben szkeptikussá váltunk, a társadalmat érdemesebbnek látszik kapcsolatok és feszültségek kusza együtteseként értelmezni. A kultúra effajta társadalomtörténetének eszköze lehet a használatok, jelentésalkotás és interpretációk különböző formáinak feldolgozása, akár csak a hatalomgyakorlás, a reprezentációk körüli harcok vizsgálata. (43–44. old.)

Az éppen tíz évvel később, 1999-ben megjelentetett „Módszer és metafora az új kultúrtörténet után” című tanulmány a kötet egyik legrészletesebb, ugyanakkor filozófiailag is igényes, bár alapvető állításaiban nem túl meggyőző írása. Richard Biernacki amerikai szociológusnak az új kultúrtörténetírás eredményeivel és elméleti gyengeségeivel való kritikus számvetését tartalmazza. Biernacki kezdetben a kultúrtörténet sajátosan negatív, a társadalomtörténet elméleti kritikájában testet öltő önmeghatározására hívja fel a figyelmet, miközben amellet érvel, hogy ezen elhatárolódás ellenére sok be nem vallott folytonosságot találni – miközben a francia Chartier (akire nem melleleg Biernacki többször is utal szövegében) nemcsak folytonosságokat ismer el, hanem kifejezetten a gyümölcöző fuzionálás lehetőségei mellett érvel. (78. old.)

Biernacki legfőbb, anti-fundacionalista érve az, hogy az új kultúrtörténészek magyarázatai a történelem valós és megmásíthatatlan, eleve adott alapjának elképzelésével dolgoznak, még ha ezt nem is társadalmi-gazdaságinak, hanem nyelvi-kulturálisnak tartják. A kultúra munkáikban nem pusztán hasznos konstrukcióként került tállásra, hanem jellemzően az általános és szükségesség igazság szerepét veszi fel. E teljességigény Biernacki szerint eleve kizárja a ható okok keresését, sőt a kultúrtörténészek eme fundacionalizmusa maximális filozófiai kijelentésekben ölt testet, mely szerint a kultúra mindent magában foglal. Ennek következtében pedig minimális magyarázatokkal állnak elő: értelmezéseiket rögvest magyarázatokként próbálják eladni. (85. old.) Biernacki módfelett gyanakvónak mutatja magát: szerinte önreflexióik eleve cinikusak, mivel élet és magyarázat között rendszerint metafizikai kapcsolatot tételeznek. Biernacki épp ezért újabb fordulatokat remél és prognosztizál, melynek következtében a kultúra működésének hogyanja, az informális és gyakorlati összefüggések, például a kultúra „mint a gyakorlat testbe ágyazott ismerete, mint a gyakorlat szervező ereje és mint a gyakorlat élmény-jellegű hozadéka” is vizsgálat tárgyává válhatnak. (97. old.) Állítása szerint ennek legalapvetőbb hozadéka annak kutatásbeli figyelembevétele lenne, hogy a kultúra nem redukálható a jelek olvasásával analóg tevékenységre, hanem aktív stratégiai tevékenység által létezik és termelődik újra. Végső felvétele szerint a kutatók új nézőpontokat vezethetnének be, melyek egymással vetekedve firtatnák a „jelentés gyakorlatát”. (106. old.)

E szöveg számomra több szinten is ironikusnak hat, az újdonság retorikája túlfeszítettségének jeleit mutatja. Miközben elvitatja az új kultúrtörténet sokszor hangoztatott újdonságértékét és társadalomtörténettől való elszakadtságát, maga is igen erős állításokat fogalmaz meg nézetei újdonságával kapcsolatban, csak éppenséggel nem

igazán sikerül ezeket bizonyítania, felvetéseinek a régi-új kultúrtörténettől való jelentős eltéréseit meggyőzően felvázolnia – azon túl, hogy az általa preferált kultúrtörténet nyitottabb és „párbeszédképesebb” lenne. Miközben a korábbi új kultúrtörténeteknek szemére veti, hogy a társadalomtörténet fantomjával vitatkoztak, ő maga is megkonstruálja az új kultúrtörténet olyasfajta képét, amivel szemben aztán szalmabábszerű érveket sorakoztathat. Biernacki több konkrét kérdésben éleslátó tanulmánya végül nyílt önlegitimációs diskurzusba torkollik, aminek eltéveszthetetlen jele a szerző többszöri pozitív hangnemű önhivatkozása.

Kisantal Tamás bevezetőjében helyesen jelzi, a történetírás lehetőségei úgy tágulnak, hogy a szak közben szét is aprózódik. Az átfogó valóságértelmezési igénnyel fellépő modern megközelítésmódok leáldozása utáni átalakulások során a történetírás továbbá oly módon pluralizálódik, hogy egyúttal a tudományos diszciplínák határai is fellazulnak, sőt helyenként kifejezetten elmosódnak. Denis Saint-Jacques és Alain Viala kötetbeli írása épp ilyen, konkrétan a történelem, a társadalomtudomány és az irodalomkutatás közötti, sőt a diszciplínákat elválasztó határokat maga mögött hagyó (azaz transzdiszciplináris) párbeszéd előremozdítására vállalkozik („Az irodalmi mezőről. Történelem, földrajz, irodalomtörténet”). A szerzők az irodalmi mező születésének és szerkezetének jelentésére reflektálnak, a bourdieu-i elképzelést történeti perspektívából értelmezik, érvényességét időben úgy terjesztik ki, hogy más (kanadai francia) körülmények közötti alkalmazhatóságának módját is végiggondolják.

A tartalmak fentebbi additív jellegű felsorolása nemcsak a történetírás, elsősorban a kötet fókuszában álló kultúrtörténet tendenciáit hivatott érzékeltetni (melyet az irodalommal kapcsolatos megfontolások ugyancsak nagy száma egészít ki), hanem egyben a kiválasztott szövegek sokszínűségét is. A *Narratívák* 8. tizenhárom szövege

ugyanis szerteágazó, maximum laza és egymást részben fedő tematikai egységekbe illeszthető. Ennek illusztrálásul megemlíthető, hogy míg például az első rész címe alapján az új történetírás szemléletmódjai mellett módszereiről kíván informálni, a harmadik címében is szerepel új metódusok ki-fejezés.

Bár Kisantalnak kétségkívül igaza van abban, hogy a kortárs történetelméleti fejlemények igencsak heterogének, és nem értelmezhetők egységes mozaikba rendezhetőek, az általa felvázolt széttartás megítélésem szerint a kötet válogatási elveire, pontosabban kiforrott elvek alkalmazásának hiányára színtűgy vall. A megjelenő tanulmányok eleve három nyelvből (angolból, franciából, németből) lettek lefordítva, a szerzők között francia, német és amerikai kutatók mellett kanadai, izraeli és olasz állampolgárságúak is szerepelnek. A lefordított szövegek közül ugyan nyolc angolul született, de heterogén célokból: kettő egyszerűen kötet fejezeteként jelent meg, kettő a *Beyond the Cultural Turn* című, sokszerzős tanulmánykötetben látott napvilágot, a további négy pedig három különböző folyóiratban (közülük kettő a történetelmélet kimagasló elismerésnek örvendő orgánumban, a *History and Theory*-ban). A három francia szöveg egyformán az *Annales* lapjain volt eredetileg olvasható, a két német szöveget viszont tanulmánykötetek fejezeteként publikálták.⁷

Mindegyik itt megjelenő írás 1984 és 2003 között íródott, többségük (összesen nyolc) a kilencvenes évek során. Elmondható tehát, hogy a kötet elsősorban a kilencvenes évek nyugati tudományos irodalmába enged betekintést, amikor is az erőszakolt modernizáció szélsőséges formáját megvalósító kommunista rezsimek összeomlásával és a hidegháború lezárultával a történetfilozófiát elvető posztmodern, akárcsak a történetfilozófiai alapon a történelem végét hiri-

⁷ Bonnell, V. E. – Hunt, L. (eds.): *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*. Berkeley, 1999.

dető poszthistorikus gondolkodásmódok virágkorukat élték. A magyar tudományos élet ekkor épp évtizedes kimaradásokat próbált buzgón pótolni, melyből nagyszabású, de (mondhatni szükségszerűen) eklektikus recepcióhullám következett.⁸ A húsz évvel a rendszerváltás után megjelenő *Narratívák 8.* ezen 1989 óta jól ismert eklekticizmus szellemében született, és nem pusztán azért, mert tizennégy fordító és hét szakmai lektor munkájának gyümölcse – bár a fordítások jelentős minőségbeli eltéréseit nyilván főként ez magyarázza. Hogy ki felel a már-már megszámlálhatatlan kötetbeli nyomdahiáért, azt talán jobb nem is feszegetni...

E heterogenitás önmagában védhető lenne, hiszen sok és sokféle kulcsszöveg hiányzik magyarul. A magyar kultúra csak szelektíven kiválasztott trendek recepciójára fókuszáló fejlesztése melletti érvek ugyan megfontolandók, de (enyhén szólva) nem perdöntőek. A bajok akkor kezdődnek, amikor kötetekben szövegek mintegy ömlesztve jelennek meg, azaz megjelenésük szíkebb, konkrétabb kontextusáról túl kevés érdemi információt kapunk. A *Narratívák 8.* Kis-antál kompetens, de főként általános fejleményeket taglaló bevezetője és az ezen felül létrehozott minimális extra tudományos apparátus folytán sajnos ilyennek nevezhető.

A szerzők listája a (rossz) szokásoknak megfelelően hiányzik, így a világhálón elérhető információk alapján derülhet csak ki, hogy közülük mindössze ketten szereztek doktori fokozatokat 1980 után.⁹ Hetüket, azaz a tizenhárom doktor (vagy azzal egyenértékű tudományos fokozatot szerző) mérsekelt többségét pedig a hatvanas években avatták doktorra. Ebből az is következik, hogy a kötetben megszólalók jelentős többsége a nyugdíjkorhatárhoz immáron jóval közelebb áll (vagy már el is érte azt), mint húszas-harmincas éveikhez: a kötet lapjain nemhogy nem a legkurrensebb, aktuálisan komoly visszhangot kiváltó fiatal „történetelméletészek” szólalnak meg magyarul, hanem az aktuális középgenerációból (a negyvenesek és ötvenesek közül) is csak néhányan. Félreértések elkerülése végett: semmiképpen sem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy e szerzők magyar nyelvű megjelentetése túlzottan megkésett vagy netalántán fölösleges volna. Pusztán ezen alapvető szándéka szerint aktuális trendeket pásztázó kötet összeállításakor is megfigyelhető aszinkronitásra kívántam még végezetül felhívni a figyelmet.

LACZÓ FERENC

⁸ Niethammer, L.: *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?* Hamburg, 1989.

⁹ A tizennégy szerző közül csak egy nem rendelkezett ilyen fokozattal. Nem melleleg ő az egyedüli, aki már nincs az élők között: a csernovici születésű, később a művészettörténet izraeli intézményesítésében úttörő szerepet játszó Moshe Baraschról van szó.